

KÜRESELÇİLERİN AHLAKSIZ TEKLİFİ: MİLLİYETİ NİSYAN EDEREK EFKÂR-I FRENGE TABİ OLMAK

DOÇ. DR. TANER TATAR*

*“Milliyeti nisyân ederek her işimizde
Efkâr-ı Freng’e tebaiyyet yeni çıktı.”
Ziya Paşa*

GİRİŞ: BİR EFSANE OLARAK KÜRESELLEŞME

İster hayatın olağan bir gerçeği olarak kabul edilsin isterse moda bir kavram olsun, küreselleşme artık bütün “küre”de konuşulmaktadır. Kavramın özüne uygun bir nitelendirme ile tıpkı mallar, ürünler, malumatlar gibi o da bütün bir kürede dolaşım içerisinde. Elbette ki dolaşımda olması, ona yüklenen anlamların gerçek olduğunu göstermez. Ancak “küre” esaslı bir dünyada yaşadığımızı bize sürekli olarak ikaz eder.

Küreselleşme ile neyin hedeflendiği, bu kavramın neleri içerdiği ya da neleri içermediği hususunda farklı değerlendirmelerde ve tanımlamalarda bulunulabilir. Ancak hedeflerin “teknoloji”nin göz kamaştırıcılığının arkasına gizlenen iki temel alanda olduğu söylenebilir. Dikkatli bir inceleme bu alanların ekonomi ve siyaset olduğunu gösterir. Bu çerçevede görünmez elin görünür olma mücadelesi olan küreselleşme, millî piyasaları, millî olmaktan çıkararak yöneten görünmez elin, sadece dünya piyasasına değil, “küre”nin yönetimine de hâkim olma çabası veren bir ideoloji olarak tanımlanabilir. Zira ekonomide görünür hâle gelen “görünmez el”in, siyasette de görünür olma çabasına şahit olunmaktadır. Bir taraftan küreselleşmenin

* İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

dijital fareleri milliyet ağlarını dışlarken, diğer taraftan, görünmez elin çok kollu örümceği küresel ağın inşası ile meşgul olmaktadır. Dijital farelerin dışlediği millî ağlardan kopan parçalar, küresel ağa takılmaktadır. Bu bakımdan cebimize giren görünmez elin, irademize de el atması ile karşı karşıya bulunmaktayız.

Küreselleşme; enformasyon ve teknoloji cihetiyle öne çıkarılıp siyasi ve ideolojik boyutu göz ardı edildiğinde, kaçınılmaz ve pırlıtlı bir yapı olarak kabul edilir. Bilhassa “enformasyon toplumu” kavramının cazibesine gizlendiğinde, ütopyik kurular, fiilen varmış gibi takdim edilmektedir. Hâlbuki ne kaçınılmaz bir süreçten ne de pırlıtlı bir küreden söz edilebilir. Esas olarak burada, teknoloji ve enformasyonun yayılmacılığının göz kamaştırıcı sunumunun altında yatan siyasi strateji ve bu istikamette uygulamaya konulan taktikler mevcuttur. Bu çerçevede küreselleşme, dünyanın neresinde bir değer varsa alınıp, üretim bandından geçirilerek bir metaya dönüştürülmek suretiyle bütün dünyaya pazarlanmasıdır. Burada değer sadece

Küreselleşme, dünyanın neresinde bir değer varsa alınıp, üretim bandından geçirilerek bir metaya dönüştürülmek suretiyle bütün dünyaya pazarlanmasıdır.

çalınmamakta, aynı zamanda yozlaştırılarak ama cazibesi artırılarak yeniden takdim edilmektedir. “Küresel düşün, yerel davran.” sloganı tam da bunu ifade ederken, “ikiyüzlülük” bilimsel dokunulmazlık zırhına bürünmekte ve meşruiyet kazanmaktadır.

“Küreselleşen dünyada” tabiri ile mevcuda sanal bir elbise biçilmekte ve sanki gerçekten “varmış” gibi propaganda teknikleri ile de dillendirilerek, bütün olup bitenler tartışma dışı bırakılmaya ya da söz konusu kavramlaştırma ile belirlenen alanın içine çekilmeye çalışılmaktadır. Hâlbuki bizatihi “globalisation” mevcudun üzerine giydirilebilecek bir elbise değildir, çünkü baştan sona sanal âlemin mahsulüdür. Ama bu elbiseyi ancak sözde “bilgili”

olanlar görebilir. “Yoktur.” demek, cehaletle nitelendirilmeyi göze almak demektir ki bu durum birçok kişiyi en azından körlük ve ziyadesiyle de suskunluk sarmalına itmektir. Esasında ahlaksız bir kralla karşı karşıyayız. Bu durumda söylenecek söz açık ve kesindir: Kral çıplak!

MİLLİYETÇİLİK HAKİKATI

Milliyetçilik Avrupa merkezci yaklaşımlarla ele alındığında başlangıç olarak hep Fransız Devrimi esas alınmaktadır. Ancak millet ve milliyetçilik, ortaya çıkışı ve gelişimi itibarıyla tarihin bir dönemine ya da dünyada bir mekâna sıkıştırılarak izah edilebilecek bir olgu değildir. Zira eğer mekân olarak Avrupa, tarih olarak 1780’ler esas alındığı takdirde, en azından Ötüken’den seslenen Bilge Kağan’ı anlamak mümkün olamayacaktır.

Milliyetçiliği, modern dünya için olumlu, sözde küresel çağ için olumsuz bir çerçevede değerlendirmek, çelişkili bir yaklaşım olmakla birlikte yaygınlık arz etmeye başlamıştır. Bu yaklaşımlarda milliyetçilik, küresel dünyada yerini alamayan milletlerin, başarısızlıklarına bağlı olarak ortaya çıkan bir hastalık gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. En ileri sanayi toplumlarında ve hatta “sanayi ötesi” olarak adlandırılanlarında bile milliyetçiliğin önde giden bir fikir, duygu ve siyasi yönelim olduğu gerçeği, teorinin bizatihi sahiplerinin çelişmesini göstermeye yeter niteliktedir. Milliyetçiliğin dünyanın her yerinde canlılığını devam ettirmesi, onun bir döneme hapsedilemeyecek, tarihî ve yaşanmakta olan bir olgu olduğunu göstermektedir. Milliyetçiliğin gelenekselliği, tarihî kökleri ve hatta izleri dikkate alınmadan günümüzün anlaşılmasının mümkün olmadığı da aşîkârdır.

Milliyetçilik bir toplumun fertlerini birbirine kenetleyen gönül bağıdır. Millet ise sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde değil, aynı vatan üzerinde yaşayan insanların birlikteliğidir. Kaldı ki, aynı vatana paylaşma sadece milletin siyasi tanımı için geçerli olup sosyolojik tanımlama için zorunlu görülmemektedir. Zira milletlerin potansiyel varlığı siyasi sınırlarının ötesine taşabilmektedir. Türk milletinin mevcut durumu bunu göstermektedir. Geniş bir coğrafi alanda, siyasi sınırları birbirinden ayrı olmakla birlikte, aynı ruhu taşıyan insanlar, tek bir millet olarak düşünülebilir. Bu, toprağın önemini azaltmaz, ancak millet dairesini daha geniş tutmaya yardım eder. Bununla birlikte meseleye toprak açısından bakmaya devam ettiğimizde görmekteyiz ki bu coğrafya ezelden vatan yapılmıştır ve bu topraklar bizim için önemlidir. Zira toprağın kıymeti “vatan” olmasından kaynaklanmaktadır. Bir cisim olarak toprak, ruh veya mana ile bütünleştğinde vatan hâline gelir. Toprağın ruhu, ona verilen manadan ve onunla, üzerinde yaşayan insanların geçmiş tecrübeleri ve şimdiki hayatlarından ortaya çıkan ortak değerden gelir. Böyle bir mana ve iklim dünyasında, “Toprak, uğrunda ölen varsa vatandır”. Yine insanlar bastıkları yerleri toprak diyerek geçmez, altında kefensiz yatan, binlerce ve hatta milyonlarca ecdadı düşünür. Düşünür ki, “Vatan topraklaşınca millet vatansızlaşır.” Böyle bir toprakta çiçeklenen insanlar, toprağa ekilen kan tohumlarından fıskırmaktadırlar. Şehitler toprağa birer cemre olarak düşüp canlarını verirken, vatana can vermektedirler.

Belirli bir toprak parçası üzerinde hür olarak yaşamak, bir milletin maddi sürekliliği açısından elzemdir. Bu çerçevede, bir taraftan korunma, diğer taraftan hayatı idame ettirme ve kendini gerçekleştirme imkânı toprağın üzerinde gerçekleşir. Bir taraftan savunmanın diğer taraftan atılımın en önemli unsurudur. Ayrıca haritalar millet yaratmaz. Sınırları mürekkeple çizilen devletlerin millet olabilmesi için uzun bir yol yürümeleri gerekir.

Belirli bir toprak parçası üzerinde hür olarak yaşamak, bir milletin maddi sürekliliği açısından elzemdir.

Gellner'a göre milliyetçilik, vatanperverliğin çok belirgin bir türüdür. Bu sadece, modern dünyada var olan bazı toplumsal şartlarda yayılmakta ve hâkim olmaktadır. Milliyetçilik, birçok önemli özellikle belirginleşen bir vatanperverlik türüdür: Bu tür bir vatanperverliğin, yani milliyetçiliğin, sadık kalmayı yeğlediği siyasi birimler üst (okuryazar) ve türdeş bir kültüre sahip olmaya çalışan birimlerdir; bu birimler aynı zamanda okuryazar bir eğitim sistemini ayakta tutabilme umudunu sürdürecektir kadar da büyüktür; diğer tarafta sınırları içinde katı alt gruplaşmalardan oldukça yoksundur; halkları anonim, akışkan ve hareketlidir, aracıya da ihtiyaç duymazlar; bireyler kümelenmiş alt gruplara üyelik sebebiyle değil, sahip oldukları kültürel üslup sebebiyle bu siyasi birimin doğrudan üyesi sayılırlar. Türdeşlik, okuryazarlık ve anonimlik temel özellikleridir.^{a1}

Elbette ki vatanperverlik milliyetçilik açısından son derece önemlidir. Ancak Gellner'in iddiasının aksine milliyetçilik bir vatanperverlik türü değil, vatanperverlik milliyetçiliğin birçok unsurundan sadece biridir. Milliyetçiliğin muhtevasında önemli yer tutmakla birlikte, vatanperverliğin manasını milliyetçilik doldurur. Toprağı vatan kılan üzerinde yaşanıyor olması ya da orta sınıflaşmanın mevcudiyeti değildir. Zira insanlar hâlihazırda üzerinde yaşamadıkları toprakları vatan olarak idrak edebilmekte ya da özlemini duyabilmektedirler. Yine orta sınıflaşmanın ve okuryazarlığın yaygın olmadığı dönemlerdeki güçlü vatanperverlik ya da milliyet duyguları, Gellner'in iddialarını yanlışlamak için yeterlidir. En nihayet milliyetçileri vatani sevmeye iten saiklerden biri de ona atfedilen kutsiyettir.

Milliyetçiliği bir doktrin veya dogmatik bir sistem olarak ele almak mümkün değildir. Milliyetçilik kendi gerçeklikleri nevi şahsına münhasır olan, zamana ve kültüre göre değişim arz eden kadim bir duygu, düşünce ve tatbikattır. Bu sebeple milliyetçilik dogmatik bir sistem hâline geldiği takdirde, yeni meselelerle karşılaştığında gerekli çözümü ortaya koymayı temin edecek esneklikten mahrum kalır. Bunun gibi, farklı dogmatik anlayışlar, hepsi milliyetçilik adına hareket ediyorlar olsalar da aralarında şiddetli çatışmalara ve ayrılıklara yol açabilir. Bu durum milliyetçiliğin siyasi arenanın duvarları arasında bir oyuna dönüştürülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu oyunda milliyetçilik, sert bir çarpışmanın malzemesi durumuna getirildiğinden, esasta bir ülkü olması ihmal edilir. Mehmet İzzet'in belirttiği gibi "Kendini kâh ırk kâh dil kâh toprak kâh iktisat veya tarih hudutları ve kayıtları içine hapsedmek isteyen siyasetin baskısından kurtuluncadır ki milliyet bir ülküdür; yani bizden kayıtsız şartsız, mutlak surette fedakârlık talep eden, itaat isteyen bir mukaddes gayedir".² Bu bakımdan milliyetçilik bir taraftan yeni durumlara intibak edecek esnekliğe, diğer taraftan da kendisinde bulunan derin hafızadan hareketle, geçmişe dayanan köklü yenilikleri bizatihi kendisi ortaya koyabilecek donanımına sahip olmalıdır. Esasında Türklerde milliyetçiliğin, Batı'ya nazaran daha köklü ve farklı oluşunun sebebi budur.

Milliyetçilik üzerinde incelemeler yapan bazı aydınlar "objektif" olmanın şartı olarak "milliyetçiliğe mesafeli durmak" gereğinden bahsederler. Bunlardan biri

olan Hobsbawm'ın "milletler ve milliyetçilik alanındaki ciddi tarihçilerin inançlı bir politik milliyetçi olamayacaklarını"³ ileri sürmesine rağmen, milliyetçilik karşıtı bir duruşla milliyetçiliğin tarihinin nasıl yazılabileceği hususunda bir endişesinin olmadığı görülüyor. Milliyetçilik üzerinde araştırma yapanlar için gerçekçi tespitler yapabilmenin şartı olarak öne sürülen 'milliyetçiliğe karşı mesafeli olmak', emrin sahiplerince fiilen milliyetçiliğe karşı duruşla kendisini göstermektedir. Bu durumda objektiflik, karşı duruşla eş değer olarak kabul ettirilmeye çalışılırken, açıkça milliyet karşıtlığı taraftarlığı sergilenmektedir. Biz ise Hobsbawm'ın tersine mesafeyi milliyetçiliğe değil, 'milliyetçiliğe karşı husumet duyma'ya koymaktayız. Rasyonel davranmayı emredenlerin akıllarına bağımlı olmadığımızdan, irrasyonel suçlamalarını göze alarak; araştırmacı sorumluluğu, namusu ve özgürlüğü adına, yegâne hakikat iddiasında da bulunmadan, kendi aklımıza müracaat ediyoruz.

HAYALÎ CEMAATE KARŞI HAKİKİ CEMAAT

Anderson, milletin hayal edilmiş bir topluluk olduğunu söyler ve bunu dört temel gerekçeye bağlar. Öncelikle, en küçük milletin üyeleri bile diğer üyeleri tanımaz, onlarla tanışmaz, çoğu hakkında hiçbir şey işitmez ama yine de her birinin zihninde toplamalarının hayali yaşamaya devam eder. İkinci olarak millet sınırlı olarak hayal edilir. Çünkü belki de bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile, ötesinde başka milletlere mensup insanların yaşadığı, esnek de olsa sonlu sınırları vardır. Hiçbir millet kendisini insanlığın tümü ile örtüşüyor olarak hayal etmez. Üçüncüsü millet egemen olarak hayal edilir. Çünkü kavram, "Aydınlanma ve Devrim" in, ilahî olarak buyrulmuş, hiyerarşik hanedanlık mülklerinin meşruiyetini aşındırmakta olduğu bir çağda doğmuştur. Milletler, Tanrı'ya tabi olacaklarsa bile bu tabiiyetin doğrudan Tanrı'ya olduğu bir özgürlüğün rüyasını görürler. Bu özgürlüğün amblemi ve mihenk taşı egemen devlettir. Nihayet millet, bir topluluk, bir cemaat olarak hayal edilir. Çünkü her millette fiilen geçerli olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, millet daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanır. Son iki yüz yıl boyunca milyonlarca insanın, birbirlerini öldürmekten çok, böylesi sınırlı hayaller uğruna ölmelerini mümkün kılan şey, son kertede bu kardeşliktir.⁴

Catells'ın da belirttiği gibi "hayalî cemaatler" kavrayışı ne kadar çekici olursa olsun ya çok açık ya da amprik olarak yetersizdir. Eğer bütün aidiyet duygularının kültürel olarak inşa edildiği anlamına geliyorsa, bir sosyal bilimci için bu zaten açıktır ve milletler bunun istisnası olamaz. Ancak "hayalî cemaatler" ifadesi, Gellner'ın teorisindeki gibi milletlerin, toplumsal ve ekonomik seçkinlerin çıkarları için tarihî

Biz ise
Hobsbawm'ın
tersine mesafeyi
milliyetçiliğe de-
ğil, "milliyetçiliğe
karşı husumet
duyma"ya
koymaktayız.

efsaneleri suni bir biçimde yönlendiren entelektüellerce kurgulanmış tamamen ideolojik eserler olduğunu ima ediyorsa, tarihî kayıtların böylesine aşırı bir yapı sökülmü yalanladığı görülür. Elbette ki, etnisite, dil, din, ülke, millet inşa etmek, milliyetçiliği başlatmak için yeterli değildir. Hâlbuki ortak tecrübe yeterlidir.⁵ Tecrübenin ortak olması zaten diğer kültürel unsurlar için de bir müştereklik sağlamaktadır. Ayrıca aynı olayları birlikte –birbirlerini yüz yüze görsünler ya da görmesinler- yaşamak kader birlikteliği duygusunu vermesi bakımından da önemlidir.

Calhoun, Castells'ın "hayalî cemaatler"i eleştirmesine rağmen, "ortak tecrübe" üzerindeki vurgusuna müracaatla, Anderson'un görüşlerine çok yakın olduğunu iddia eder. Ona göre Anderson'un görüşleri izlendiği takdirde, tecrübenin yüz yüze görüşemeyecek kadar büyük insan kitlelerine mensup insanlarca nasıl paylaştıkları görülebilir. Anderson'un "matbu kapitalizm" adını verdiği şeyin Castells'ın enformasyonel olarak nitelendirdiği sürecin, zaman itibarıyla bir nevi başlangıcıdır. Yani Castells'ın çok yakın geçmişte ortaya çıktığını düşündüğü enformasyonel süreçlerden bazılarının aslında modern çağın büyük bir bölümünde zaten mevcuttur.⁶ Burada göz ardı edilen husus millete dair tecrübenin yüz yüze ilişkilere indirgenemeyeceğidir. Başka bir ifadeyle millî hafıza, milletin bütün üyelerinin birbiri ile görüşmeleri üzerine oluşmaz. Hatta bu durum sadece millet denilen kitlenin çokluğu ile de alakalı değildir. Zira tecrübe geçmişe aittir. Bu bakımda hâlihazırda yaşamayan geçmiş neslin mensuplarının tecrübelerinin devamlılığı esastır. Ortaklık geçmiş nesillerle de bağlantılı olduğu içindir ki bu bir kader birlikteliği ya da duygusudur.

Geçmiş müşterek bir hayat olarak yaşayan insanların birlikteliği hayalî değil gerçektir. Castells'ın açıklamasında olduğu gibi, geçmişle olan ilişkiyi mümkün kılan "dil"i dikkate aldığımızda bu gerçekliği açık bir şekilde görebiliriz. Zira tam anlamıyla gelişmiş bir dil, öz tanıma, ülkeye dair nitelendirmeler kadar yapay olmayan, etnisite kadar sınırlı olmayan gözle görülür bir millî sınır çizmenin temelidir. Dil özel alanla kamusal alan, geçmişle şimdi arasındaki bağlantıyı sağlar. Milliyetçilik çoğunlukla, özerk kimliğin tehdit edilmesine karşı bir tepkiyse, o hâlde modernleşme ideolojisi ve medyanın gücüyle homojenleştirilmeye çalışılan dünyada, kültürün doğrudan ifadesi olarak dil, bir kültürel direniş siperi, öz denetimin son kalesi, kimliklendirilebilir anlamın sığınağı hâline gelir. Dolayısıyla milletler, iktidar aygıtına hizmet için kurulmuş "hayalî cemaatler" değildir. Aksine milletler, müşterek bir tarihin emeğiyle oluşur.⁷

Anderson'un milleti hayal edilmiş bir siyasi topluluk olarak gören anlayışı ve bunu dayandırdığı temellerin bir kısmı belki de Batı toplumları için kısmen doğru tespitler olarak görülebilir. Ancak Türk milletinin hakikatleri ile uyuşmamaktadır. Bu hakikatlerin neler olduğuna gelmeden evvel, hayallerin kâbusa dönüştüğü sömürgelerdeki durumu ifade etmesi bakımından Chattterjee'nin cümleleri dikkat çekicidir:

“Burada Anderson’un argümanına temel bir itirazım var. Eğer dünyanın diğer yerlerindeki milliyetçilikler kendi hayalî cemaatlerini Avrupa ve Amerika’nın kendilerine zaten sunduğu belli ‘modüler’ formlar arasından seçmek zorundalarsa, o zaman onlara hayal edecek ne kalıyor? Burada tarih, sömürge sonrası dünyadaki bizlerin sadece modernitenin daimî tüketicileri olacağımızı emrediyor. Tarihin tek gerçek öznelere olan Avrupa ve Amerika, bizim adımıza sadece sömürge aydınlanması ve sömürünün değil, aynı zamanda bizim sömürge karşıtı direnişimizin ve sömürge sonrası sefaletimizin de alfabetini çıkarıyor. Hatta hayallerimiz bile ebedî bir sömürge altında kalmalıdır. (...) Dolayısıyla projemiz, bir zamanlar sömürgeleştirilen hayal etme özgürlüğümüzü istemektir.”⁸

Sömürge hayatı yaşamamış olan Türk milletinin hakikatlerinin ışığında Anderson’ın iddialarının önemli hatalarla yüklü olduğunu söyleyebiliriz. Evvela, bir milletin içerisinde farklılıkların olduğu hiç şüphesiz doğrudur. Bu tıpkı bir ailenin içerisinde var olan farklılıklar gibidir. Ancak, nasıl aile içi farklılıklar, bu kurumu hayali yapmıyorsa, milleti de farklılıkları hayali yapmaz. Özellikle de bu farklılıklar kültürel zenginliğin mahsulü ise, o birliktelik gerçek bir milliyettir. Hayal, olmayan bir şeyin zihinlerde canlandırılmaya çalışılmasıdır. Hâlbuki millet fiilî bir varoluştur. Sınırlarının genişliği ve muhtevasının derinliği onu muhayyileye de taşımaktadır. Küçük farklılıkların beslediği birliktelik duygusu, “büyük başka”nın tehdidinin idraki nispetinde yoğunluk arz eder.

Bir milletin üyelerinin her birinin bir diğerini yüz yüze görmesi ve onunla tanışması mümkün olmadığı gibi, millet olmayı hayalî olmaktan çıkarmanın şartı da değildir. Kaldı ki geniş ailelerin bireyleri bile bazı durumlarda birbirlerini görmekte ve hatta hiç tanışmamaktadır. Ama bu durum onların ailevi bağlarını hiçbir zaman hayalî kılmaz. Öte yandan meseleye tersinden bakacak olursak, ayrı milliyetlerden olmakla birlikte birer göçmen olarak birbirlerini yüz yüze gördükleri ve doğrudan temas hâlinde oldukları hâlde, aynı milletin mensubu olmayı hayallerine dahi getirmemektedirler.

Anderson’ın bir başka hatası “zihinde toplamların hayali” ifadesinde belirlemektedir. Millet, toplamların yekûnu değildir ki, o toplumun zihindeki hayali olabilir. Yani, millet bir nicelik birlikteliği değil, nitelik paylaşımı ve kader birlikteliğidir.

Bir milletin üyeleri birbirleri ile doğrudan temas hâlinde olmamakla birlikte, hayalî olmayan müşterek duygu, düşünce, tutum, inanç, örf, âdet ve geleneği paylaştıklarının farkındadırlar. Bu şuur, bir taraftan müştereklerin, diğer taraftan kendilerinin dışında olduklarını hissettiren ve gösteren farklılıkların idraki ile beslenir. Bir milletin sınırlı olduğunu hayalî olmaktan çıkarıp, fiilî kılan budur.

Sömürge hayatı yaşamamış olan Türk milletinin hakikatlerinin ışığında Anderson’ın iddialarının önemli hatalarla yüklü olduğunu söyleyebiliriz.

Bir milleti millet yapan müşterekler, varlığını devam ettirebildiği müddetçe millîlik var olur. Bunu temin eden egemenlik haklarının kendilerinde olmasıdır. “Egemen” olmak Avrupa toplumları için Aydınlanma veya Devrim ile başlatılabilir. Lakin Türk yönetiminin eski Türklerdeki “töre sistemi”nden beri Türkler, millî devamlılığı esas almışlardır. Batı’da olduğu gibi hiçbir zaman kilise teşkilatına benzer bir yapılanma ile karşılaşmamışlar, “dua edenler” diye bir sınıflaşmaya dolayısıyla “ilahî olarak buyrulmuş hiyerarşik hanedanlık mülkü” türünden yapılanmaya gitmemişlerdir. Tanrı anlayışları ve ona olan tabiiyetlerinde de her zaman özgür olmuşlardır. Zira bu hem Türk geleneğinde hem de İslam’ın özünde var olmuştur.

Son olarak, en küçük cemaatlerde dahi üyeler arasında farklılıklar vardır. Bu birlikte yaşamanın gereğidir. Farklılıkların sömürüye dayalı ilişkiler içinde belirmesi mümkün olmakla birlikte, cemaatin sağlıklı bir şekilde devam etmesini tehdit eder. Milletler içerisinde de farklılıklar görülmekte, bazı zaman ve mekânlarda bu farklılıklar kendisini, eşitsizliklere dayalı sömürü ilişkileri şeklinde göstermektedir. Avrupa ve Amerika tarihi, bizatihi bu çerçevede yürümüştür. Ancak farklılıkların en düşük seviyede tutulmaya çalışılması normatif olarak Türklerde her zaman var olmuştur. Türkler Batı’nın yaşamış olduğu şekliyle ne iç sömürü ne de dış sömürü sistemi inşa etmiştir. Her zaman da dışarıdan gelen sömürü tehdidinde maruz kalmıştır. Dışarıdan gelen sömürü tehdidinin mevcudiyeti ve bunun tarihte tecrübe edilmiş olması sebebiyle, tekrarının tasavvuru farklılıkta birlikteliği öngören kardeşlik duygusunu pekiştirmiştir.

MİSAFİR İDEOLOJİLER KARŞISINDA KADİM BİR DUYGU VE DÜŞÜNCE

Modernist kuramlar, sosyal bilimlerin milletler ve milliyetçilik analizi içindeki egemen ortodoksiyi temsil eder. Ancak bu modernist bakış açısına karşı birkaç itiraz vardır. Bunlardan biri tarihî itirazla ifade edilmektedir. İdeoloji ve hareket olarak milliyetçiliğin açık bir biçimde yeni bir fenomen olduğu, başlangıcının 18. yüzyıl olduğunu kabul ederler, ancak etnik bağları aşan millî duyguların yükselişinin izlerini birkaç Batı Avrupa devletinde 15 ve 16. yüzyıllara dek sürdürmektedirler. Eğer milletler, en azından milliyetçi ideoloji tarafından meşrulaştırılan bir kitlesel fenomen olarak modern iseler, bugünkü biçim ve karakterlerinin çoğunu, o milletle ilgili bölgedeki erken dönem etnilerden kaynağını alan etnik bağlara borçludurlar. Modern öncesi çağlarda milletleri, en azından son birkaç yüzyılda aldıkları kitlesel, hukuksal, kamusal ve teritoryal biçimleriyle bulamayacağımız doğrudur. Ne var ki, etniler adını verebileceğimiz birtakım daha gevşek kolektif kültürel birimler bulabilir ve onları “ortak soy mitleri ve tarihsel anılara, paylaşılan bir kültürün unsurlarına, tarihî bir toprak parçasıyla bazı bağlara ve en azından kendi elitleri arasında belirli bir dayanışmaya sahip isimlendirilmiş insan birimleri” şeklinde tanımlayabiliriz.⁹

Ancak burada bile tarihe müracaat edilirken meselenin Avrupa ile sınırlandırıldığı-nı görmekteyiz. Hâlbuki Avrupa barbarlık dönemini yaşarken, dünyanın başka böl-gelerinde çeşitli siyasi yapıların meydana getirilmiş olduğu göz ardı edilmektedir.

Milliyetçiliği “Avrupa merkezci” yaklaşımlarla değerlendirenler, onu mo-dernleşmenin bir ürünü olarak görürler. Modernliğin yaratıcısı olan Avrupa, dola-yısıyla milliyetçiliğin de yaratıcısıdır. Medeniyetin ve insanlığın bütün değerleri gibi o da Avrupa’da çıkmış ve gelişmiştir. Böyle bir yaklaşım, milliyetçiliği de milliyeti de hem belirli bir zamana hem de mekâna bağlı kılmaktadır. Bir manada da tek kalıp, tek model olarak tanımlamaktadır. Millet olabil-meyi ise kendi kalıbına mahkûm etmekte, daha da ileri gidildiğinde, Avrupa dışındaki yapılanmaları millet hâline gelmemiş, ilkel (pre modern) kalmaya mahkûm ve hatta medeniyeti tehdit eden mücadeleciler (artık terörist) olarak görmektedir. Meseleye millet olabilme açısından baktığımızda, söz konusu görüşlere kısmen yakınlık kısmen de karşı olgula-rı göstermesi bakımından milletlere yönelik olarak bir sınıflandırmanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

İmparatorlukların dağılmasını müteakip ortaya mantar biter gibi çıkan milletlerin bir kısmı yapay bir kısmı da uydu ya da alt milletlerdir. Ya-pay milletler, yapay olarak oluşturulan devletlerin toplumlarıdır. Bunları bir araya getiren en önemli faktör siyasettir. Siyasi egemenliğin –ki bu da belli belirsizdir-temini ile sınırları belirli toprak parçası üzerinde yaşayan insanların millet olarak kabul edilmesi ile kadim milletler arasında farklılıklar vardır. Mesela Irak, Kuveyt, Ürdün vs. bunlardandır.

Alt veya uydu milletler ise tarihte uzun süre siyasi egemenliklerini kazana-mayıp, sonradan elde eden toplumlardır. Siyasi elde edişler, millet olmanın gerek-lelerini elde etmekle eş anlamlı değildir. Çözülmüş kültürel doku, kültürel asimilasyon, yitirilmiş öz gelenekler ve başkalaşmış değerler sistemi millet olma sürecini olum-suz yönde etkilemektedir. Uydu milletler, etnisite itibarıyla kadim zamanlardan beri var olmalarına rağmen, yegâne unsur olarak ortaya çıkamamış, başka siyasi birimlerin hâkimiyetine tabi olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu bakımdan modernleşme süreci, söz konusu uyduların bağımsız ya da yarı bağımsız birimler olarak ortaya çıkma durumunu sağlamıştır.

Dolayısıyla dünyada tek bir millet ve milliyetçilik türü yoktur. Farklı milletler ve bunlara bağlı olarak farklı milliyetçilikler mevcuttur. Ancak Smith’in de belirttiği gibi söz konusu farklılıklara rağmen bir çekirdek anlayıştan söz etmek mümkündür. Öyle ki bütün milliyetçiliklerin millî birlik, millî kimlik ve millî özerklik olarak nitelendirilebilecek ülküleri vardır. Dünyada barışın ve adaletin hüküm sürmesi, şu esaslar çerçevesinde milletlerin özgür ve güvende olmasına bağlıdır.¹⁰

Yapay milletler,
yapay olarak
oluşturulan dev-
letlerin toplu-
mlarıdır. Bunları bir
araya getiren en
önemli faktör
siyasettir.

- Dünya, her biri kendi karakteri ve kaderine sahip milletlere bölünmüştür.
- Millet siyasi iktidarın kaynağıdır ve millete bağlılık diğer tüm bağlılıkların üstündedir.
- Özgür olmak için insanlar belli bir milletle özdeşleşmek zorundadır.
- Otantik olmak için her millet özerk olmalıdır.
- Julliard'a göre modern çağda üçüncü milliyetçilik dalgasını karşılamakla uğraşıyoruz.

Düğmeye basan öge, birincisinde olduğu gibi Fransız Devriminin bulaşıcı hatırasıyla süslenen sanayi devrimi değil; ikincisinde olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı'nın büyük sarsıntısıyla katmerlenen ekonomik kriz de değil; düğmeye basan öge, modern kapitalizmin yapısal bunalımıyla karmaşıklaşan komünizmin çöküşünün ta kendisidir.¹¹ Burada her üç etkinin de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu bakış dünya ölçeğinde kucaklayıcı ve tamamını açıklayıcı değildir. Evvela milliyetçilik duygusunun ortaya çıkması ve gelişmesi Fransız Devrimi ile birlikte olmuştur. İkincisi böyle bir duyguyu ya da hareketi besleyen yegâne unsur yoksunluk duygusu olarak görülemez. Zira milliyetçilik zor dönemlerin hastalıklı sonucu değildir. Sadece, zor zamanlarda milliyetçiliğin tarzı değişmektedir. Kaldı ki zora ya da yoksunluklara milletlerin vermiş olduğu tepki ya da cevaplar birbirinden farklılık arz etmektedir. Bir millet boyun eğmeyi tercih ederken diğeri yok olma pahasına mücadeleyi seçebilmektedir. Dolayısıyla birinci durum gerçekleştiğinde esaretten kurtulmak için milliyetçilik duygularına sarılma gözlenirken; ikincisinde kendine güvenin bir yansıması olarak ortaya çıkan "kadim milliyetçilik" duygusu olabilmektedir. Nihayet söz konusu milliyetçilik dalgaları, olmayan bir şeyin meydana çıkması olarak değil, var olanın ifade edilmesi olarak değerlendirilmelidir. Burada da tehdit olarak algılanan herhangi bir hareket ya da düşüncenin, ifadenin şiddetini arttırmasına etkide bulunduğunu söyleyebiliriz. Tehdit, hazırda var olabildiği gibi geleceğe dair bir beklenti de olabilir. Yine tehdit, maddi olarak kendisine ya da sahip olduğu araçlara olabildiği gibi, manevi ya da insani inanç, tutum ve değerlere yönelik de olabilir. O hâlde Batı'da ve dünyanın birçok yerinde milliyetçilik ve ırkçılık hareketlerinin hızla canlanması ve yayılmasını, çıktığı yere ve türe bağlı olarak birçok sebeple açıklamak mümkündür. Evvela bütün dünyada niteliği birbiriyle aynı olan tek tip bir milliyetçilik hareketinden söz etmek mümkün değildir. Zira kimi yerde saldırganlık duygularının şahlandığı bir ortamda ırkçılık şeklinde ortaya çıkarken, başka bir yerde kendini korumanın bir aracı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Öte yandan gelişmenin motoru olarak da ortaya çıkabilmektedir.

SONUÇ: EFSANEYE KARŞI HAKİKAT

Günümüzde Hollywood merkezli kurguların sanal görünümleri, milliyetçiliğin somut dokunuşu ile dalgalanmakta, sanal gerçek çatışması ortaya çıkmaktadır.

Milliyetçilik, küreselcilerin hayalini kâbusa dönüştürmektedir. Buna karşılık sömürgeleştirilmek istenenlerin kâbuslarına çöken küreselcilikten uyanışı da milliyetçilik temin etmektedir. Bu noktada milliyetçilik bilim ve objektiflik adına, hedef tahtasına dönüştürülmektedir.

Avrupa merkezli ama küre hedefli olarak estirilmeye çalışılan milliyetçilik karşıtı, etnisitecilik taraftarı fikir cereyanlarına maruz kalınmaktadır. Söz konusu yaklaşım tarzının bugüne dünden miras kaldığı görülmektedir. Burada millet ve milliyetçiliği Avrupa'nın icadı olarak takdim eden görüşlerde dikkatleri çeken husus, Avrupa merkezci bilginin kutsanarak, böyle bir oluşumun ancak Avrupa'dan çıkacağı ve yayılmasının da yine onlar sayesinde olacağıdır. Zaten Avrupa'nın dahli olmadan ortaya çıkan milletler ve milliyetçilikler hem olumsuz hem de hastalıklıdır! Dünya tarihini Avrupa merkezinden yazan bu yaklaşım, hâliyle kendisinden önce ve kendisinden uzakta böyle bir olgunun mevcudiyetini reddedecektir. Diğer taraftan ırkçılığın felsefi temellerinin atıldığı ve uygulamaların merkez üssü olan Fransa, Almanya gibi ülkelerle birlikte, ırk ön yargısı ve soykırım üzerine inşa edilmiş Amerika'nın, hâlihazırda da ırkçılığı merkeze yerleştirdikleri milliyetçiliklerini her imkânı değerlendirerek -bazen de sırf bunun için imkânlar oluşturarak- sergilemektedirler. Ancak bütün bu tarihî ve güncel düşünce ve uygulamalara rağmen, kendilerinin değil ama ötekinin milliyetçilik yaptığını ifade etmektedirler. Zira hayal ettikleri dünyada, icat etmeye çalıştıkları düzen, Avrupa merkezci milliyetçilik açıklamalarının dışında kendine özgü biçimleriyle var olan milliyetçilik hakikati tarafından bozulmaktadır.

Günümüzde Hollywood merkezli kurguların sanal görünümüleri, milliyetçiliğin somut dokunuşu ile dalgalanmakta, sanal gerçek çatışması ortaya çıkmaktadır.

Bir dönem komünistler evrensellikten söz ederlerken, milliyetçiliğin ortadan kalkacağından dem vurdular. Şimdilerde benzer ifadeleri küreselciler kullanmakta, bu arada da eski ümmetçiler giderek evrenselleşmektedirler. Evrenselliğin millî duvarları yıkıp, yerini evrensel bir dünyaya bırakacağı iddiası, bilhassa da komünizm söz konusu olduğunda, milliyetçilik duygularının bir tarafa atılıp, müşterek bir işçi hareketinin olacağı beklentisi, milliyetçiliğin, bizatihi bu ideolojinin de içine girmesi ve belirleyici bir unsur hâline gelmesi suretiyle, âdeta yok olmuştur. Marksistlerin öngördüğü yegâne kolektif kimlik olan sınıf kimliği, milliyetçiliğin bir alt kimliği dahi olamamış, bir menfaat birliğinden öteye geçememiştir. Ancak, küreselcilerin kısmen "tarihin sonu" iddiasında kısmen de diğer küreselleştirici teorilerde ya da alt ideolojilerde, beklentiler tekrar millî sınırların ortadan kalkmasına yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Tıpkı komünizm gibi bir ideoloji olan küreselciliğin de yanıldığı, komünizmde ödenen ağır faturalar, insanlığın önüne gelmeden belli olmuştur.

Küresel güçlerle mücadelede en etkili yolun millî direnişte olduğu kanaati, milliyetçileri haklı çıkarmış ve ona yeniden bir güç vermiştir. Hatta eski evrenselcilerin bir kısmı, küresel kapitalizmle mücadelede “ulusçuluğu” seçmişlerdir.

Küreselciler, milliyetçiliğin ortadan kalkmakta olduğunu iddia etmekle birkaç noktada yanılmaktadırlar. Evvela bizatihi küreselciler, göçmenlerin gittikçe artması ve yine onlara yönelik artan tepki dolayısıyla kendi içlerinde milliyetçi cereyanların artışına şahit olmaktadır. Üstelik yabancı düşmanlığı çerçevesinde beliren ve şiddetlenerek büyüyen olumsuz bir milliyetçi cereyanla karşı karşıya bulunmaktadırlar. Esasında burada, geçmişte uzun dönem uyguladıkları, ırkçılık tecrübelerine bir dönüş gözlenmektedir.

Bir dönem komünistler evrensellikten söz ederlerken, milliyetçiliğin ortadan kalkacağından dem vurdular. Şimdilerde benzer ifadeleri küreselciler kullanmakta, bu arada da eski ümmetçiler giderek evrenselleşmektedirler.

Meselenin diğer cephesinde küreselleşmeye maruz kalan toplumlarda gözlenen milliyetçi tepkiler yer almaktadır. Küreselleşmenin emperyalist amaçlarına ve bunun uygulamalarına maruz kalanlar, “emperyalizm düşmanlığı” çerçevesinde milliyetçilik hareketleri içerisinde yer almaktadırlar. Tepkiselliğe bağlı olarak gelişen bu hareketler hırçın ve dışlayıcı bir üslupla, olumsuz bir çerçevede gittikçe şiddetlenmektedir. Söz konusu şiddetlenme küreselleşmeden duyulan rahatsızlığa bağlı olarak artmaktadır.

Bütün bunların dışında, tabii süreç içerisinde seyretmekle birlikte, küreselcilerin millî kültürü ve geleneği ihmal ederek, milletleri edilgen bir konumda ele almalarından dolayı göremedikleri, daimî olarak nitelendirebileceğimiz bir milliyetçilik

mevcuttur. Bunlar, köklü milliyetçilik tecrübesine sahip ve yine bu çerçevede köklü gelenekleri olan millet ve bunun şuurunda olan bireylerinin, tabii bir süreçte devam edegelen ve geleneklerini küreselleşmenin dayatmalarına cevap verebilecek şekilde değiştirerek devam ettiren, tepkiselliğin hırçınlığından ve dışlayıcılığından uzak olarak geliştirdikleri milliyetçi hareketlerdir.

Küreselcilerin iddialarının aksine milliyetçilik geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini devam ettirmektedir. Zira “globalizm”, olgu olarak sosyolojik boyutlarını inkâr etmiyoruz ama bir sömürü sistemi olarak yayılma mücadelesi içerisinde ve bunun karşısında durabilecek yegâne güç milliyetçiliktir. Bu sebeple kabilecilik küreselciliğin yayılmacılığını kolaylaştıran bir ideoloji olarak desteklenirken, bunun karşısında milliyetçilik gözden düşürülmeye çalışılmaktadır. Buna karşılık ideolojiyi yaygınlaştıran Amerika, ihraç ettiği aksine “banal milliyetçilik” nitelendirmesinde olduğu gibi köksüz ve saldırgan milliyetçilik olarak ifade edebileceğimiz bir tarzda, başka milletleri dışlayan olumsuz bir milliyetçilik

uygulaması içerisinde. Küresel yayılcılık karşısında, kabileleri inkâr etmeyen ama kabilecilik yapmayan, bütünlükçü bir milliyetçilik anlayışı ile durulabilir.

Batı'nın milliyetçilik düşünce ve duygusunu ideolojileştirip sömürünün meşruiyet kaynağı olarak kullanması, bizim farklı idrak ettiğimiz ve buna bağlı olarak da tatbikatını kendimize göre yaptığımız milliyetçiliği terk etmemizi gerektirmediği gibi, söz konusu günaha ortak edilmemiz de doğru değildir. Batı'nın sömürgeci milliyetçiliği hâlihazırda devam etmekle birlikte, dünyaya hâkim olabilmek için muhataplarında milliyetçi direnişi yıkma mücadelesi verilmekte olduğu gerçeği bir yana, milliyetçiliğin Batı'nın elinde Frankeştayna dönüşmesinden dolayı, kavramın kendi idrakimiz çerçevesinde devam ettirilmesi ve geliştirilmesini bir insanlık vazifesi olarak da görmemiz gerekir. Ayrıca şu anda sömürüye meşruiyet sağlayan en önemli kavram demokrasidir. Batı'nın bu gidişle söz konusu kavramı da Frankeştaynlaştırması sonrasında, faraza ileride bu kavramı günah keçisi olarak ilan etmesi neticesinde, bizim de buna uymamız ne kadar abesle iştigal ise, milliyetçilik için de aynı durum geçerlidir.

Söz konusu millet ve milliyetçilik olunca tartışmalarda merkeze "devlet" konulmaktadır. Kürede savrulan siyasi cereyanda bir tarafta her şeye kadir devlet (olumlu-kutsal), diğer tarafta her esaretin müsebbibi devlet (olumsuz-lanetli) bulunmaktadır. Yine küreselleşme ile ilişkilendirildiğinde, sınırsız bir dünyada lüzumsuzlaşan köhne bir kurum olmaktan başlamak üzere, küreselleşmenin emperyalist emellerine direnen bir kaleye kadar uzanan çizgide devlet ya yadsınmakta ya da kutsanmaktadır. Küreyi bir bütün olarak idrak eden insanlık efsanesi ile bir küreye birden çok devleti fazla görenler olduğu gibi; küreye bu kadar devleti az görüp, her farklıyı devletleştirmek gerektiğini belirtenler de vardır. Elbette bu kutuplar arasında kalan görüşler de söz konusudur ve bunları sadece klasik nitelendirmelerle (sağ-sol, liberal-sosyal, bireyci-toplumcu, seçkinci-katılımcı, vb.) ele alıp sınıflandırmak, indirgemeciliğe müracaat etmeden, pek mümkün değildir.

Türkiye söz konusu olduğunda, millet hakikati ile millî devlet oluşumunu birbirinden ayırt etmeden meselenin anlaşılması zordur. Millî devletin oluşumu, gelişimi ve ideolojisinin kendisini kabul ettirme sorunu ile militleşmeyi eş değer tutmak, meseleyi "militleşme" adı altında değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Millî devletin teşekkülü ile eş zamanlı olarak ortaya çıkan "Batılılaşma" meselesi de ayrıca dikkate alınmalıdır. Millet, medeniyet dairesinden ayrı tutulamaz. Bu bakımdan Batılılaşmayı "medeniyet değiştirme" çabası olarak düşünenler, millete "rağmen" bir ideoloji oluşturmaya çalışmışlardır. İşte bu noktada millet kendi

Türkiye söz konusu olduğunda, millet hakikati ile millî devlet oluşumunu birbirinden ayırt etmeden meselenin anlaşılması zordur.

hakikatleri ile bir taraftan “kopuş” olarak nitelendirilebilecek değiştirme çabalarının boşa çıkması durumunu ortaya çıkarmış ya da “denge” oluşturuvcu bir rol oynamıştır. Medeniyet değiştirme çabasındaki “millet”in bu rolü, meselenin “milletleşme” olarak algılanmasını doğurmuştur. Hâlbuki mesele “millet”in içinde seyrettiği geleneğin akışı üzerine yapılan müdahalelerde merkezileşmektedir.

Köle olmamış bir millet olarak, kendi içinde veya dışında köle yaratmayan bir Türk milliyetçiliği anlayışı tarihimize damgasını vurmuştur. Bugünün ve geleceğin böyle bir anlayışa ihtiyacı, Batı tipi milliyetçiliğin kahredici sonuçları ile birlikte, gittikçe şiddetli bir şekilde artmaktadır. Bu itibarla Türk milliyetçiliği sadece kendisi küresel sömürü ile mücadele etmekle kalmayacak, İstiklal Harbi sonrasında olduğu gibi mazlum milletler için de hem bir lider hem de model olacaktır. Geleneği ve millî değerleri ihmal etmeden ortaya koyacağımız esaslı ve ilkeli millet anlayışı, geliştireceğimiz milliyet duygusu ve bu çerçevede gerçekleştireceğimiz milliyetçilik fikri, küresel bir kargaşalığın ve insani çöküşün şiddetlendiği dünya için de kurtuluş olacaktır.

¹ GELLNER, Ernest (1992), **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev., B.E. BEHAR-G.G.ÖZDOĞAN, İstanbul: Hil Yayınları, s. 225.

² İZZET, Mehmed (1981), **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat**, hzl., H. AÇIKGÖZ, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 40.

³ HOBBSAWM, Eric J. (1995), **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, Program, Mit, Gerçeklik**, çev., O. AKINHAY, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 27.

⁴ ANDERSON, Benedict (1993), **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev., İ. SAVAŞIR, İstanbul: Metis Yayınları, s. 20-22.

⁵ CASTELLS, Manuel (2006), **“Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür”**, 2. Cilt, **Kimliğin Gücü**, çev., E. KILIÇ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 44.

⁶ CALHOUN, Craig (2004), “Küreselleşmeye Direnmek mi Yoksa Şekil Vermek mi?”, **Küresel Kuşatma Karşısında İnsan**, hzl. M. ARMAĞAN, çev., Ş. YALÇIN, İstanbul: Ufuk Kitapları, s. 56.

⁷ CASTELLS, Manuel: age., s. 74.

⁸ CHATTERJEE, Partha (2001), “Kimin Hayalî Cemaati?”, **Tartışılan Sınırlar Değişen Milliyetçilik**, drl., M. ARMAĞAN, çev. İ. TÜRKMEN, İstanbul: Şehir Yayınları, s. 66, 77.

⁹ SMITH, Anthony D (2002), **Küreselleşme Çağında Milliyetçilik**, çev., D. KÖMÜRCÜ, İstanbul: Everest Yayınları, s. 37, 59-60.

¹⁰ SMITH, Anthony D. Aynı eser, s. 170.

¹¹ JULLIARD, Jacques (1994), **Geliyorum Diyen Faşizm**, çev. Z. ÜSKÜL, İstanbul: Afa Yayınları, s. 35.